ISSN 2278-5914

सातारा इतिहास संशोधन मंडळ, सातारा

(संस्था नोंदणी क्र. महाराष्ट्र / १३४८२ / सातारा/२०१०)

दुसरे राज्यस्तरीय अधिवेशन - २०११

शोधनिबंध संग्रह

संशोधन

SANSHODHAN

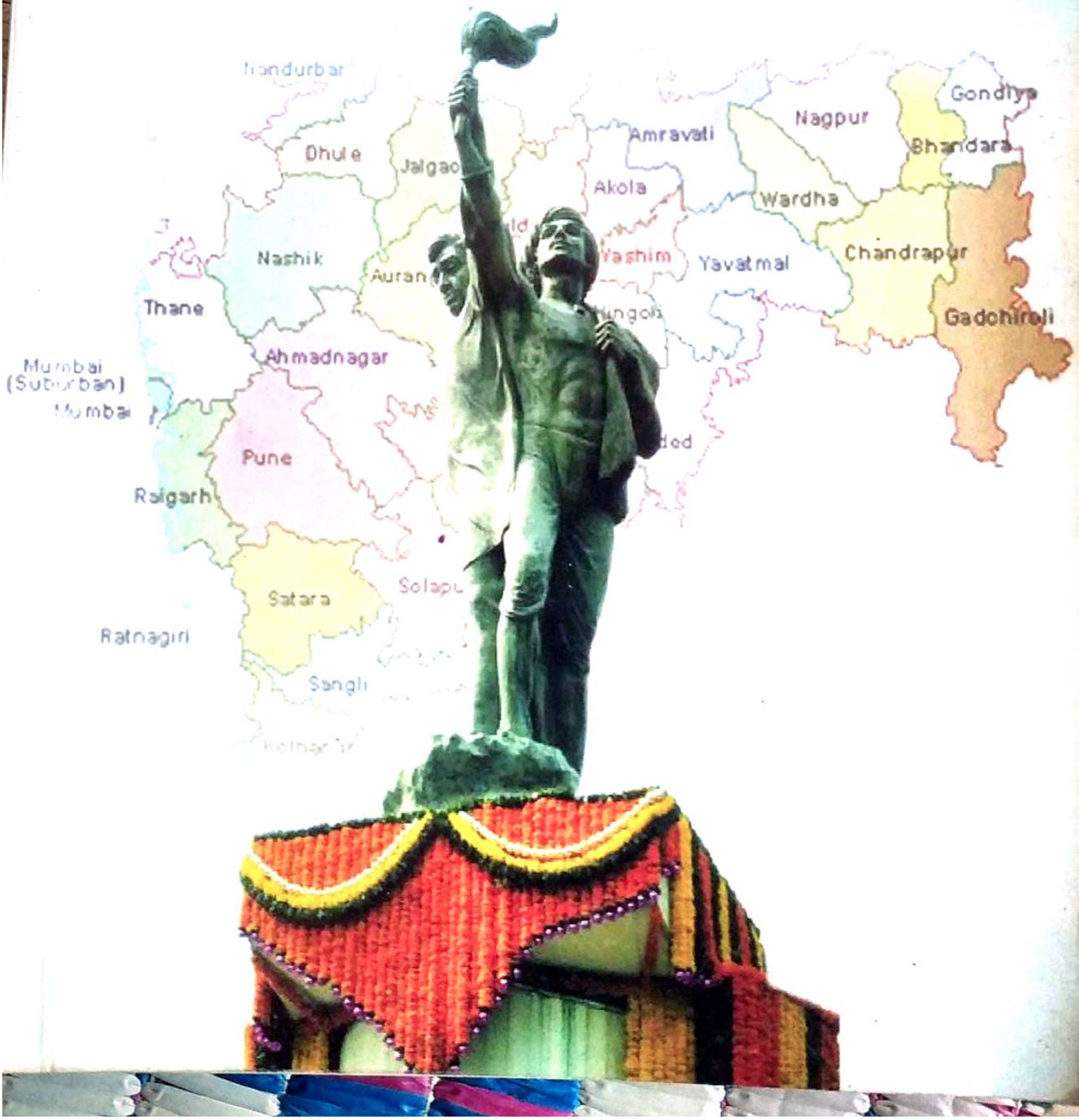

ISSN 2278-5914

शोधनिबंध संग्रह

संशोधन

SANSHODHAN

e.mail id : sism@rediffmail.com

प्रमुख संपादक

प्रा. विश्वनाथ पवार

संपादक मंडळ

प्रा. विनायकराव जाधव

प्रा. शिवाजीराव चव्हाण

प्रा. दिपक जाधव

प्रा. राजेंद्र देशमुख

प्रा. डॉ.सुखदेव शिंदे

प्रा. अजितकुमार जाधव

श्री. अस्लम तडसरकर

ISSN 2278-59..

दुसरे राज्यस्तरीय अधिवेशन-पुसेगाव (२०११)
शोधनिबंध संग्रह

संशोधन

प्रकाशक :
प्राचार्य डॉ. विजयराव नलावडे
अध्यक्ष, सातारा इतिहास संशोधन मंडळ, सातारा.
प्लॉट नं. ९, गुरुदत्त कॉलनी, संगमनगर, सातारा.
फोन : (कार्या.) ०२१६२/२४७३४८. मोबा.: ९४२११२०६०२

संपादक :
प्रा. विश्वनाथ पवार,
सहसचिव, सातारा इतिहास संशोधन मंडळ, सातारा. .
छत्रपती शिवाजी कॉलेज ४१५००१
मोबा.: ८६९८९०९७०७, ७७९८१२२०२६

मुद्रक :
सिद्धीविनायक एन्टरप्राइझेस,
३२२, यादोगोपाळ पेठ, सातारा.
मोबा. : ९४२०७७१३२६

अंक दुसरा, प्रथम आवृती:
२ ऑक्टोबर २०१२ (महात्मा गांधी जयंती)
देणगी मूल्य : रु. १२५/-

@ सर्व हक्क सातारा इतिहास संशोधन मंडळ, सातारा यांच्या स्वाधीन
('संशोधन' या शोधनिबंध संग्रहातील प्रकाशित झालेल्या शोधनिबंधातील म...
प्रकाशक व संपादक सहमत असतीलच असे नाही. ती मते त्या त्या संशोधक...
समजावीत.)

७. गुप्ते यशवंत, कऱ्हाड, संदर्भ ग्रंथ, १९२९, पृ.क्र. ६.
८. गोखले वि.पु., देशपांडे का.धो., उपरोक्त, पृ.क्र.६०.
९. कुटे मो.के, कुटें विजया, श्री. करहटक महात्म, पृ.क्र.६.
१०. गोखले वि.पु., देशपांडे का.धो., कऱ्हाड समग्र दर्शन, प्रथम आवृती, डिसेंबर २००८ पृ.क्र.३४२
११. कित्ता, पृ.क्र.७२.
१२. गुप्ते यशवंत, कऱ्हाड, संदर्भ ग्रंथ, १९२९, पृ.क्र. १४.
१३. सातारा गॅझटिअर, सातारा जिल्हा, पृ.क्र.८०६.
१४. महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर, सातारा जिल्हा, पृ.क्र. ७४७.
१५. ढवळे वा.ना., दैनिक सकाळ, लेख दि.१९/९/१९९२.
१६. गुप्ते यशवंत, कऱ्हाड, संदर्भ ग्रंथ १९२९, पृ.क्र.१७.
१७. महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्र राज्य, गॅझेटिअर, सातारा जिल्हा,पृ.क्र. ७४७.
१८. गोखले वि.पु., देशपांडे का.धो., कऱ्हाड समग्र दर्शन, प्रथम आवृती डिसेंबर २००८ पृ.क्र.८७,८८.
१९. महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्र राज्य. गॅझेटिअर, सातारा जिल्हा, पृ.क्र. ७५०.

१५. सेनापती हंबीरराव मोहिते [...]जी महाराजांच्या राज्यारोहणामधील भुमिक[...] अभ्यास.

संशो[...] [...]ो. यादव सुमित संभाजी
[...]ी [...]पीठ, कोल्हापूर

शिवपूर्वकाळात इस्लामी राज्यकर्त्यांनी महा[...] भूमी ताब्यात घेवून येथील लोकांवर केवळ राजकीय नव्हे तर सांस्कृतिक व सामाजिक गुलामगिरी लादली होती. सलग साडेतीनशे वर्षे महाराष्ट्र या मुसलमानी राज्यकर्त्यांच्या सर्वंकष गुलामगिरीत खितपत पडला होता. महाराष्ट्रातील तत्कालीन मोरे, मोहिते, महाडीक, घोरपडे, निबांळकर, जाधव, यादव,घाटगे, शिर्के, सुर्वे, भोसले, सांवत, इत्यादी अनेक क्षत्रिय मराठा घराणी या सुलतानांची चाकरी करण्यातच धन्यता मानत होती, शककर्त्या छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मराठ्यांची ही गुलामगिरीची मानसिकता संपवली आणि महाराष्ट्रात सतराव्या शतकात स्वतंत्र व सार्वभौम अशा हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली महाराजांचे हे कार्य म्हणजे एक युगकार्यच मानले गेले आहे. महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्य कार्यात आपल्या शौर्याने व स्वामिभक्तीने मराठी इतिहासात अनेक व्यक्ती अजरामर झाल्या आहेत. परंतू बऱ्याच व्यक्तींची कार्ये दुर्लक्षित राहिलेली आहे. त्यापैकीच सेनापती हंबीरराव मोहिते हे एक आहेत.

हंबीरराव मोहिते यांची सेनापतीपदी नियुक्ती :

शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकापूर्वी आदिलशाही सरदार बहलोलखान याच्याशी झालेल्या लढाईत सेनापती प्रतापराव गुजर धारातीर्थी पडले. प्रतापराव गुजर पडल्याची वार्ता कळताच त्यांच्या फौजेत असणाऱ्या हंसाजी मोहितेने उरलेल्या सैन्यास धीर देवून ते शत्रूवर तुटून पडले आणि शत्रूची दाणादाण उडवून त्यास विजापूरपर्यंत पिटाळून लावले, असे सांगून बखरकार मल्हार रामराव चिटणीस लिहतो की, ''सर्व सांभाळून महाराजाचे प्रतापे रायगडी आले. महाराजांनी वस्त्रेभूषणे देऊन फारच नावाजीस करून 'हंबिरी' केली म्हणोन 'हंबीरराव' ऐसा किताब दिल्हा.''[१] पुढे शिवाजी महाराजांनी ८ एप्रिल १६७४ रोजी चिपळूण येथे एका लष्करी मेळाव्यात हंसाजी उर्फ हंबीररावांना सेनापती पदाची वस्त्रे दिली.[२]

हंबीरराव मोहिते यांनी छत्रपती शिवाजी व छत्रपती संभाजी या पहिल्या दोन महाराजांच्या कारकिर्दीत सलग अशी उणीपुरी १४ वर्षे सेनापती म्हणून स्वराज्याची सेवा केली.

शिवाजी महाराजांचे निधन:

छ.शिवाजी महाराजांनी राज्यभिषेकानंतर दक्षिणेत दिग्विजय करून संपादिलेल्या मराठी

राज्यांची घडी बसविण्याचे प्रयत्न हंबीरराव व रघूनाथ नारायण हणमंते [illegible] इकडे स्वराज्यावर मोगली सत्तेचा दबाव वाढत चालला होता म्हणून महाराजांनी [illegible] दक्षिणेतून सप्टेंबर १६७८ मध्ये बोलावून घेतले. यानंतर ३ डिसेंबर १६७८ रोजी [illegible] वारसदार युवराज संभाजीराजे आपल्या पित्यावर नाराज होवून मोगलांना [illegible] असा मानसिक आघात महाराजांना बसला. तशाही अवस्थेत महा[illegible] औरंगाबाद, जालनापर्यंत मोहिमा काढल्या. या मोहिमेत हंबीरराव त्याच्या [illegible] मोहिम सुरू असतानाच संभाजीराजे मोगलांकडून परत स्वराज्यात आल्याची बातमी [illegible] समजताच ते लगोलग पन्हाळ्याला आले. व संभाजीची भेट घेवून रायगडावर [illegible]

रायगडावर आल्यानंतर शिवाजी महाराजांनी ७ मार्च १६८० रोजी राजाराम महाराजांची मुंज केली आणि नंतर १५ मार्च १६८० रोजी राजाराम यांचा विवाह प्रतापराव गुजर यांची कन्या जानकीबाई हिच्याशी केला.[५] हंबीरराव मोहिते हे सोयराबाईचे सख्खे भाऊ व राजाराम महाराजाचे मामा होते. भाच्याच्या मुंजीस व लग्नास ते इतर प्रधानांबरोबर हजर असावेत. नंतर यापैकी बहुतेकांना महाराजांनी विविध कामगिरीवर पाठविलेले दिसते. कारण यानंतर दहा बारा दिवसांच्या अल्पशा आजाराने ३ एप्रिल १६८० ला शिवाजी महाराज आकस्मिक निधन पावले.[६] त्यावेळी रायगडावर राहूजी सोमनाथ, प्रल्हाद निराजी, बाळाजी आवजी अशी ठराविकच मंडळी उपस्थित होती. अण्णाजी दत्तो व मोरोपंत पिंगळे हे मोहिमेवर होते. युवराज संभाजीराजे पन्हाळगडावर होते. तर हंबीरराव मोहिते कऱ्हाड प्रांतात छावणी करून होते.

मंत्र्यांची बडखोरी:

स्वराज्यातील प्रमुख मंत्री विशेषत: अण्णाजी दत्तो, मोरोपंत पिंगळे, वगैरेंचे उमद्या व स्पष्ट वक्ते संभाजी राजांशी पटत नव्हते विशेषत: राज्याभिषेकानंतर महाराणी सोयराबाईचा सावत्रपणा जागृत होवून अण्णाजी दत्तो, मोरोपंत पिंगळे, सोयराबाई आदी एका बाजूला व संभाजी एका बाजूला असा बेबनाव शिवाजी महाराजांच्या हयातीतच सुरू झाला होता. त्यामुळे शिवाजी महाराजांनतर जर संभाजी गादीवर आला तर आपल्या अधिकारांना तो हानी पोहचवून आपणाला त्रास देईल म्हणून आपली बाजू भक्कम करण्यासाठी प्रसंगी देशहिताला तिलांजली देवून संभाजीला सत्तेपासून दूर ठेवण्याचे कारस्थान रायगडावर सुरू झाले.

शिवाजी महाराजांचे निधन झाल्यानंतर रायगडावर कडेकोट बंदोबस्त ठेवण्यात आला होता. महाराजांच्या मृत्युची बातमी गुप्त ठेवून ज्येष्ठ पुत्र संभाजी राजांच्या अनुपस्थितीत त्यांच्यावर अंत्यसंस्कार केले गेले होते. त्यामुळे सोयराबाईने शिवाजी महाराजांना विष घालून ठार मारले अशीही एक वंदता लोकांत उठली होती.[७] स्वराज्याचे प्रमुख प्रधान मोरोपंत

पिंगळे, आण्णाजी दत्तो, प्रल्हाद निराजी, इ. मंडळी रायगडावर एकत्र आली. गादीवर कोणाला बसवावे ते ठरवण्यासाठी गुप्त मसलती सुरू झाल्या. या कामी आण्णाजी दत्तो यांनी पुढाकार घेतला आणि महाराणी सोयराबाईच्या नेतृत्त्वाखाली राजाराम महाराजांना राज्याधिकारी करण्याची मसलत उभी केली. मंत्र्यांनी सोयराबाईची भेट घेवून तिची समजूत घालून सांगितले की ''आम्ही तुमच्या पुत्राला राज्यभिषेक करून तुम्हालाच वीरराज्ञी करू व आम्ही राज्य कारभार हाकू.''[८] २१ एप्रिल १६८० रोजी राजाराम महाराजांचे मंचकारोहण करून तेच गादीचे वारस असल्याचे जाहीर केले व सत्ता संपादनासाठी युवराज संभाजीचा हक्क डावलून त्यांना कैद करण्याचे कारस्थान रचले.[९] राजारामच्या मंचकारोहणाचे सारे कार्यकर्तृत्त्वाचे सारे श्रेय आण्णाजी कडेच जाते. तेच या कटाचे प्रमुख सुत्रधार होते. सर्व कारस्थान रचत असाताना या देशद्रोही मंत्र्यानी सेनापती हंबीरराव मोहिते हे राजारामाचे मामाच असल्यामुळे आपल्याच बाजूचे असा समज करून घेवून त्यांची साथ गृहीतच धरली होती.

हंबीररावांची निर्णायक भुमिका :

रायगडाची दारे जरी बंद होती व कटवाल्यांनी कितीही लपवून ठेवले तरी शिवाजी महाराजांच्या मृत्युची बातमी एक दोन दिवसांपेक्षा अधिक काळ दाबून ठेवणे अशक्य होते. संभाजी राजानांही दहा दिवसांच्या आतच ही बातमी समजली होती. परंतू विवेकाने व संयमाने वागून त्यांनी स्वराज्यातील सर्व अधिकाऱ्यांना आपल्याला येवून मिळण्याविषयी खलिते धाडले होते.[१०] सैन्यपथके धान्य यांचा ओघ पन्हाळ्याकडे चालू लागला होता. राज्य कारभार हाती घेतल्याचे ते निदर्शकच होते. या प्रसंगी संभाजीनीही सेनापती हंबीररावांना पत्र धाडले होते, त्यात ते म्हणतात, राजा शिवाजींनी दिल्लीश्वराशी टक्कर देण्यासाठी राज्यकारभार मलाच सांगितला आहे. आंनदराव व मानाजी यांसही सांगून ताम्रापासून बचाव करण्याच्या दृष्टीने त्यांना तयार राहणेस सांगावे.[११]

संभाजीराजे पन्हाळगडावरून राज्यकारभार पाहू लागले. ते सत्तेचे केंद्र बनून रायगडावरील कुमंत्र्यांची परिस्थिती अधिकच बिकट झाली होती. ती यशस्वी होण्यासाठी संभाजीचे पारिपत्य करणे आवश्यक होते.

सेनापती हंबीररावांच्या पाठीशी लष्कर होते. त्यामूळे त्यांना आपल्या कटात सामील करण्यासाठी हंबीररावांना कटवाल्यांनी एक पत्र पाठविले. सदर पत्रात ते लिहितात की, ''आम्हास मिळून राजारामाचा कार्यभाग साधावा.''[१२] हंबीररावांनी सदर पत्रास धूर्तपणे संदिग्ध असे उत्तर दिले, ''जेथे जेथे तुम्ही जाल तेथे मी येईन. तुमच्या प्रवासात मी ही एक सोबती होईन. तुम्हाला सोडून मला दुसरा रस्ता आहे कोणता?''[१३] हंबीररावांचा हा निरोप संदिग्ध व राजकारणी होता. याचा अर्थ प्रल्हाद निराजींच्या ध्यानात येवून त्यांनी संभाजीराजांशी

सबुरीने वागण्याचा सल्ला अण्णाजी दत्तो आदी आपल्या सहका...
कटवाल्यांना आता पुढे जाण्याशिवाय पर्याय नव्हता. अण्णाजी दत्तो व ...
पन्हाळागडाकडे संभाजी राजांना कैद करण्यासाठी निघाले. अशा प्रकारे ...
या दोघांकडूनही हंबीररावांना आपल्या येण्यासंबंधी निरोप मिळालेले होते. ...
व पन्हाळा गडावरील बातमी राखून होते. कऱ्हाडच्या लष्करी छावणीत ...
आनंदराव यादव, रुपाजी भोसले, महादू भोपलकर गुजर हे सेनानी होते. ...
त्यांच्या निर्णयावर अवलंबून होते.

तसेच मार्गात हंबीररावास भेटून त्यांचे सहाय्य घेवून पुढे जाण्याचा मंत्र्यांचा ...
प्रतापगड सोडून ही मंडळी कऱ्हाडच्या जवळ येताच हंबीररावांनी या दोघांची ...
घेतली. या भेटीत हंबीररावांनी त्यांच्या स्वामीद्रोही कार्याबद्दल त्यांची कान ...
हंबीररावांच्या अशा पवित्र्यामुळे कटवाल्याचे अवसानच गळून पडले. कारण ...
सेनापती होते. तसेच ते पूर्ण तयारीनेच या मंत्र्याची वाट बघत होते. कटवाल्यांना ...
सैन्याच्या बंदोबस्ताने पन्हाळ्याकडे पाठवून दिले. [१५]

रक्ताचा एक थेंबही न सांडता फक्त सामर्थ्याच्या व मुत्सेद्देगिरीच्या जोरावर हंबीररावांनी
राजद्रोह्यांना शरण आणले व आपल्या स्वराज्यनिष्ठेचे दर्शन घडविले व स्वतः ते संभाजी
राजांच्या भेटीसाठी पन्हाळ्याकडे रवाना झाले. सर्व बंदोबस्त करून संभाजी महाराज
हंबीररावांसोबत १८ जून १६८० ला रायगडास येवून दरबार भरवून राज्यकारभारास प्रत्यक्ष
सुरवात केली.नंतर संभाजी राजांनी शिवाजी महाराजांचे परत क्रियाकर्म केले. २०जुलै १६८०
रोजी संभाजीराजांचा मंचकारोहणाचा विधी झाला. यानंतर शुभमुहूर्त पाहून १६ जानेवारी
१६८१ मध्ये संभाजीराजांचा राज्यभिषेक होवून ते विधीवत स्वराज्याचे मालक झाले. [१६]

औरंगजेब दक्षिणेत येण्यापूर्वीच संभाजी राजांनी हंबीररावांच्या मदतीने स्वराज्याचा बंदोबस्त
चोख ठेवला होता व पुढे हंबीररावांनी मराठी राज्याचे रक्षण करण्याचे कार्य अव्याहतपणे केले
या कार्यातच त्यांना वाई जवळील युध्दात वीर मरण आले

संदर्भ:

१. सपां. हेरवाडकर र.वि., चिटणीस विरचित शककर्ते श्री. शिवछत्रपती महाराज यांचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र,पुणे.१९६७ पृ.क्र.१७२.
२. सपां. आपटे द.वि.व दिवेकर स.म., शिवचरित्र प्रदीप, पुणे १९२५, पृ.क्र.२५.
३. उपरोक्त शिवचरित्र प्रदीप, पुणे १९२५, पृ.क्रं.२९.
४. बेन्द्रे वा.सी. श्री.छत्रपती संभाजी महाराज यांचे विचिकित्सक चरित्र दुसरी. आवृत्ती मुंबई,१९९७ पृ.क्र.१०७.

५. कित्ता, पृ.क्र.१०९.
६. कित्ता, पृ.क्र.१११.
७. डॉ.पवार जयसिंगराव, छत्रपती संभाजी स्मारक ग्रंथ, मंजुश्री प्रकाशन, कोल्हापूर, ... पृ.८२ व कित्ता पृ.क्र.२७–२८.
८. गोखले कमल, शिवपुत्र संभाजी, पुणे, १९७१,पृ.क्र.५३.
९. संपा.आपटे द.वि.व दिवेकर स.म., उपरोक्त, पृ.क्र.७१.
१०. गोखले कमल, उपरोक्त,पृ.क्र.७७.
११. बेन्दे वा.सी., उपरोक्त, पृ.क्र.१२१.
१२. कित्ता,पृ.क्र.१२१.
१३. डॉ.पवार जयसिंगराव, उपरोक्त,पृ.क्र.८२.
१४ संपा. मोडक ज.बा., मराठी साम्राज्याची छोटी बखर, पृ.क्र.५०.
१५. संपा. आपटे द.वि.व दिवेकर स.म., उपरोक्त,पृ.क्र.३०.
१६. कित्ता,पृ.क्र.४८.